

Функцыі моўных афарызмаў у сучаснай беларускай мове

Іваноў Я.Я.

Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”, Магілёў

У артыкуле разглядаюцца моўныя афарызмы (афарыстычныя паводле зместу і формы прыказкі і крылатыя выразы) з пункту гледжання іх функцыянальнага прызначэння ў маўленні і ў мове. Гэта дазваляе акрэсліць асноўныя функцыі моўных афарызмаў як разнавіднасці страявых моўных адзінак (накшталт функцый лексічных і фразеалагічных адзінак) у сучаснай беларускай мове.

Мэта даследавання – вызначыць і апісаць асноўныя функцыі моўных афарызмаў (прыказак і крылатых выразы) як часткі падсістэмы ўстойлівых адзінак сучаснай беларускай мовы ў праекцыі на базавыя функцыі мовы/маўлення.

Матэрыял і метады. *Фактычным матэрыялам даследавання паслужылі актыўныя прыказкі і крылатыя выразы, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Метадалагічная аснова працы: тэорыя функцыянальнага прызначэння мовы і маўлення, тэорыя моўных афарызмаў як страявых адзінак мовы, тэорыя функцый устойлівых адзінак у мове і маўленні. Выкарыстаны метады эмпірычнага пазнання (лінгвістычнага назірання, інтраспекцыі, эмпірычнага апісання) і тэарэтычнага пазнання (дэдукцыі і індукцыі, сінтэзу і аналізу, абстрагавання і абагульнення, сістэматызацыі і класіфікацыі).*

Вынікі і іх абмеркаванне. *У сучаснай беларускай мове ўзнаўляльныя афарыстычныя адзінкі выконваюць усе базавыя функцыі мовы (акрамя намінатыўнай) і ўсе вытворныя ад іх (прыватныя функцыі). У адносінах да моўных афарызмаў функцыі мовы рэалізуюцца як аблігаторныя (камунікатыўная, кагнітыўная, кумулятыўная) і як факультатыўныя (астатнія). Прыватныя функцыі мовы могуць набываць спецыфікацыю пры ўжыванні ўстойлівых афарыстычных адзінак (канатыўная рэалізуецца як аргументацыйная і г.д.). Спецыфічныя функцыі размяжоўваюцца на агульныя (уласцівыя як моўным афарызмам, так і іншым свабодным і ўстойлівым фразам, аднафразавым тэкстам) і ўнікальныя (уласцівыя толькі ўстойлівым афарыстычным адзінкам). Да ўнікальных функцый адносяцца ўніверсальную (універсальнае абагульненне, якое проціпастаўляецца факталагічнаму абагульненню рэчаіснасці) і стылевызначальная (утварэнне стылістычнай адметнасці пісьмовага і вуснага маўлення – афарыстычнага стылю).*

Заклучэнне. *Даследаванне паказала, што моўным афарызмам у сучаснай беларускай мове ўласцівы ўсе базавыя функцыі мовы і маўлення (за выключэннем намінатыўнай). У адрозненне ад іншых устойлівых адзінак моўныя афарызмы выконваюць спецыфічныя функцыі – універсальную і стылевызначальную. Шырокае ўжыванне моўных афарызмаў у маўленні ўтварае яго стылістычную адметнасць – афарыстычны стыль (а ў выніку яго індывідуалізацыі – афарыстычны ідыястыль).*

Ключавыя словы: *сучасная беларуская мова, афарыстычная адзінка, прыказка, крылаты выраз, базавыя і прыватныя функцыі мовы і маўлення, універсальную функцыя, стылевызначальная функцыя, афарыстычны стыль.*

(Ученые записки. – 2024. – Том 39. – С. 168–172)

Functions of Stable Aphoristic Units in Modern Belarusian Language

Ivanov E.E.

Educational Establishment “Mogilev State A.A. Kulyashov University”, Mogilev

The article examines stable aphoristic units (aphoristic in content and form of proverbs and catchphrases) from the point of view of their functional purpose in speech and language. This allows us to define the main functions of stable aphoristic units as a type of regular linguistic units (such as the functions of lexical and phraseological units) in the modern Belarusian language.

The purpose of the research is to define and describe the main functions of stable aphoristic units (proverbs and catchphrases) as part of the subsystem of stable units of the modern Belarusian language in the projection onto the basic functions of language/speech.

Material and methods. *Active proverbs and catchphrases used in modern Belarusian literary language served as the actual research material. The theory of the functional purpose of language and speech, the theory of stable aphoristic units as unitary units of language, the theory of the functions of stable units in language and speech served as the methodological basis of the study. The methods of empirical knowledge (linguistic observation, introspection, empirical description) and theoretical knowledge (deduction and induction, synthesis and analysis, abstraction and generalization, systematization and classification) are used.*

Findings and their discussion. *In the modern Belarusian language, reproducible aphoristic units perform all the basic functions of the language (except the nominative one) and all those derived from them (private functions). In relation to linguistic*

aphorisms, language functions are implemented as mandatory (communicative, cognitive, cumulative) and optional (the others). Private functions of the language can acquire a specification when using stable aphoristic units (conative is implemented as argumentative, etc.). Specific functions are divided into general (inherent both in stable aphoristic units and other free and stable phrases, monosyllabic texts) and unique (inherent only in stable aphoristic units). Unique functions include universalizing (universal generalization, which is opposed to factual generalization of reality) and style-determining (forming stylistic distinctiveness of written and spoken speech – aphoristic style).

Conclusion. The study showed that stable aphoristic units in the modern Belarusian language have all the basic functions of language and speech (except for the nominative one). Unlike other stable units, aphorisms perform specific functions – universalizing and style-determining. Wide use of stable aphoristic units in speech forms its stylistic distinctiveness – aphoristic style (and as a result of its individualization – aphoristic idiosyncrasy).

Key words: modern Belarusian language, aphoristic unit, proverb, winged expression, basic and private functions of language and speech, universalizing function, style-determining function, aphoristic style.

(Scientific notes. – 2024. – Vol. 39. – P. 168–172)

Паняцце моўных афарызмаў было абгрунтавана ў другой палове XX ст. пры лінгвакраіназнаўчым апісанні рускай мовы як замежнай, у межах чаго пад імі прапанавалася разумець “прыказкі, прымаўкі, крылатыя словы”, а таксама агульнавядомыя “заклікі, дэвізы, лозунгі, грамадска-навуковыя формулы і прыродазнаўчанавуковыя фармулёўкі” [1, с. 71–72]. У межах тэарэтычнай лінгвістыкі афарызмы такога кшталту былі вызначаны як “агульнамоўныя афарызмы”, кваліфікаваны як “катэгарыяльная разнавіднасць афарыстычных адзінак” і дыферэнцаваны на “прыказкі” (парэміялагічныя адзінкі) і “крылатыя выразы” (эпітанімічныя адзінкі) [2, с. 81–82]. Аналагічны погляд на “агульнамоўныя афарызмы” быў прапанаваны і абгрунтаваны на матэрыяле беларускай мовы [3, с. 80–84].

У сучасным мовазнаўстве прынята вылучаць тры функцыі моўных афарызмаў – намінатыўную, кумуляцыйную і дырэктыўную, якія былі ўпершыню прапанаваны і грунтоўна апісаны на матэрыяле рускай мовы Я.М. Верашчагіным і В.Р. Кастамаравым [1, с. 75–78]. Акрамя гэтага функцыі прыказак і крылатых слоў разглядаюцца асобна, што істотна пашырае і ўскладняе разуменне функцыянальнага прызначэння моўных афарызмаў. Так, напрыклад, Р.Л. Пермякоў вызначыў сем функцый прыказак: “мадэлюючая, павучальная, прагнастычная, магічная, негатыўна-камунікатыўная, забаўляльная, арнаментальная” [4, с. 88–89].

На матэрыяле толькі пісьмовых тэкстаў І.Я. Лепешаў вылучыў “стылістычныя функцыі прыказак” і размежаваў іх (“як і ў фразеалогіі”) на: узуальнага характару (“камунікатыўная, “лаканізацыі” маўлення, вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная і экспрэсіўная функцыі”) і аказіянальнага характару (“функцыі сюжэтнай асновы твора, у ролі эпіграфа, у ролі пачатку твора, у ролі рэфрэна, у ролі канцоўкі твора, маўленчай характарыстыкі персанажа, стварэння гумару і сатыры”) [5, с. 122–133]. Не менш разнастайна вызначаюцца і функцыі крылатых слоў. Так, М.С. і М.Р. Ашукіны вылучылі дзве іх функцыі: “вобразная, намінатыўная” [6, с. 4–5], В.П. Беркаў дадаў да іх яшчэ дзве: “абагульняючая, эстэтычная” [7, с. 12–13]; а пасля яшчэ тры: “аргументатыўная, палемічная, гумары-

стычная” [35, с. 9–10]. Да гэтых функцый крылатых слоў С.Р. Шуляжкова далучыла яшчэ сем: “ідэалагічная, прызыўная, аргументатыўная, характарызуючая, кантактаўтваральная, загаловавая, кампазіцыйная” [9, с. 245–254]. Да іх, у сваю чаргу, В.М. Макіенка і К.П. Сідарэнка дадалі яшчэ тры функцыі: “інтэртэкстуальная, тэкстаўтваральная, эмацыянальная” [10, с. 21–30]. Як можна бачыць, у межах розных класіфікацый розных даследчыкаў адвольна спалучаюцца разнастайныя моўныя і стылістычныя функцыі моўных афарызмаў, што сведчыць аб адсутнасці аб’ектыўна акрэсленых метадалагічных падстаў для іх вылучэння.

Праблема даследавання палягае, па-першае, у адсутнасці адзінага погляду на функцыі моўных афарызмаў (а ў іх складзе на функцыі асобна прыказак і крылатых выказаў). Па-другое, даследчыкі звычайна адзначаюць функцыянальную ізаморфнасць моўных афарызмаў, фразеалагізмаў і слоў (напрыклад, Р.Л. Пермякоў [11, с. 250], Я.М. Верашчагін і В.Р. Кастамараў [1, с. 73] і інш.), аднак ступень суаднесенасці функцый лексічных і фразеалагічных адзінак з функцыямі моўных афарызмаў спецыяльна не вызначаецца. І па-трэцяе, кваліфікацыя ўстойлівых афарыстычных адзінак як “моўных афарызмаў” натуральна прадугледжвае іх адпаведнасць паводле функцыянальных характарыстык асноўным функцыям мовы і маўлення, што ніколі не было прадметам спецыяльнага вывучэння.

Аktуальнасць даследавання заключаецца ў наспелай неабходнасці вызначэння функцый моўных афарызмаў у аспекце асноўных функцый мовы/маўлення (якія рэалізуюцца пры ўжыванні адзінак лексічнага і сінтаксічнага ўзроўняў), што дазволіць, з аднаго боку, аб’ектывізаваць класіфікацыю функцыянальнага прызначэння моўных афарызмаў, а з другога – устанавіць ступень і характар іх ізаморфнасці ў функцыянальным плане лексічным і фразеалагічным адзінкам.

Мэта даследавання – вызначыць і апісаць асноўныя функцыі моўных афарызмаў (прыказак і крылатых выказаў) як часткі падсістэмы ўстойлівых адзінак сучаснай беларускай мовы ў праекцыі на базавыя функцыі мовы / маўлення.

Матэрыял і метады. Фактычным матэрыялам працы паслужылі прыказкі і крылатыя выразы, якія актыўна ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, паводле іх нарматыўных (тлумачальных) слоўнікаў [12–15].

Метадалагічнай асновай даследавання паслужылі тэорыя функцыянальнага прызначэння мовы і маўлення [16], тэорыя моўных афарызмаў як страявых адзінак мовы [1, с. 71–80; 2, с. 66–71; 3, с. 83–84], тэорыя функцый устойлівых фраз у мове і маўленні [4, с. 88–89; 5, с. 122–133; 9, с. 245–254; 10, с. 21–30]. У даследаванні выкарыстаны метады эмпірычнага пазнання (лінгвістычнага назірання, інтраспекцыі, эмпірычнага апісання) і тэарэтычнага пазнання (дэдукцыі і індукцыі, сінтэзу і аналізу, абстрагавання і абагульнення, сістэматызацыі і класіфікацыі).

Вынікі і іх абмеркаванне. Даследаванне паказала, што моўныя афарызмы выконваюць у маўленча-мысленчай дзейнасці ўсе базавыя функцыі мовы (акрамя намінатыўнай) [16] – камунікатыўную, кагнітыўную, эматыўную (эмацыянальную), метамоўную, а таксама асноўныя прыватныя функцыі (вытворныя ад базавых) – фатычную (кантактаўсталёўную), канатыўную (уплыву), валонтатыўную (рэгулятыўную), пазнавальную, кумуляцыйную (захоўвання і перадачы інфармацыі), аксіялагічную (ацэнкі), рэфэрэнцыяльную, пазытыўную (эстэтычную), рытуальную (магічную) і інш. У гэтым плане моўныя афарызмы не адрозніваюцца ад страявых адзінак мовы (слоў і фразеалагізмаў) і таксама, як і яны дыферэнцыююцца паводле абмежаванасці і ступені рэалізацыі асобных функцый мовы (маўлення).

Устаноўлена, што базавыя і вытворныя ад іх (прыватныя) функцыі мовы ў адносінах да моўных афарызмаў рэалізуюцца дваяка – як *аблігаторныя* і як *факкультатывныя*.

Аблігаторны характар маюць тры функцыі мовы, якія выконваюцца ўсімі моўнымі афарызмамі пры іх рэалізацыі ў маўленча-мысленчай дзейнасці.

Камунікатыўная функцыя ўласціва моўным афарызмам як адзінкам, што існуюць і рэалізуюцца толькі ва ўмовах камунікацыі і выкарыстоўваюцца для пабудовы і перадачы вербальных (і паравербальных) паведамленняў. У гэтым сэнсе моўныя афарызмы адрозніваюцца, з аднаго боку, ад неафарыстычных па месце выказванняў, а з другога – ад лексічных ці фразеалагічных адзінак толькі спецыфікацыяй ролі і месца ў маўленні, якая праяўляецца ў адметнай рэалізацыі моўных афарызмаў у структуры камунікацыі, а таксама ў прыватных разнавіднасцях камунікатыўнай функцыі. Так, **канатыўная функцыя**, будучы прыватнай разнавіднасцю камунікатыўнай (як функцыя ўздзеяння маўлення на адрасата), рэалізуецца пры ўжыванні афарызмаў як аргументацыйная, напр.: *Каб хоць трохі апраўдаць сваё паражэнне перад удзельнікамі канферэнцыі, аўтар праекта на рэформе беларускай азбукі спаслаўся на крылаты выраз аднаго з французскіх мовазнаўцаў: “Лягчэй каралю адсячы галаву, як*

зрабіць якую-небудзь зьмену ў пісьме” (Л. Лыч “Рэформа беларускага правапісу 1933 года”) і да т.п.

Кагнітыўная функцыя праяўляецца ў тым, што моўныя афарызмы, як і словы і фразеалагізмы ўдзельнічаюць паводле свайго плана зместу і формы яго адлюстравання ў мысленчых працэсах падчас мысленча-маўленчай дзейнасці. Афарыстычныя адзінкі не толькі служаць вербальным сродкам фармулявання і адлюстравання думкі, як і словы і фразеалагізмы, але і адыгрываюць спецыфічную ролю ў кагнітыўнай дзейнасці, паколькі з’яўляюцца сродкам і спосабам універсальнага абагульнення рэчаіснасці [2, с. 84–94; 3, с. 63–73]. Так, уяўленне аб тым, што жыццё скончыцца смерцю, фарміруецца на эмпірычнай падставе (у выніку назіранняў за жыццём і смерцю іншых людзей) і існуе ў моўнай свядомасці ў форме ўніверсальнай заканамернасці ‘Смерць як заканчэнне фізічнага існавання спасцігне кожнага чалавека’ і адлюстравана ў шэрагу моўных афарызмаў (прыказак), унутраная форма (і агульнае значэнне) якіх можа даволі істотна адрознівацца, але якія аб’яднаны ў свядомасці носьбітаў мовы ў адну групу паводле свайго прызначэння быць вербальным сродкам выяўлення названай універсальнай заканамернасці, напр.: *Ад смерці доктара няма; Ад смерці не адкупішся; Дзвюм смярцям не бываць, а адной не мінаваць; Смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны; Смерць не ручайка – не пераскочыш; Смерць нікому ў зубы не глядзіць; Смерць у бутэльку не заткнеш; Смерць ускоча, калі захоча* [12] і да т.п.

Кумуляцыйная функцыя ўласціва моўным афарызмам у той жа ступені, што і страявым адзінкам мовы, якія выкарыстоўваюцца не толькі як сродак перадачы, але і як сродак захоўвання інфармацыі аб акаляючым свеце. Афарыстычныя адзінкі з’яўляюцца ўнікальным сродкам захоўвання ведаў (што атрымліваюцца ў межах калектыўнага вопыту і верыфікуюцца ім) аб універсальных заканамернасцях як часткі ментальнай рэчаіснасці [2, с. 93; 3, с. 72], сукупнасць якіх з’яўляецца кампанентам нацыянальна-моўнай карціны свету – афарыстычнай карцінай свету [3, с. 107–112].

Кумуляцыйная функцыя мовы можа праяўляцца ў моўных афарызмах яшчэ і ў тым, што асобныя кампаненты іх лексічнага і фразеалагічнага складу таксама могуць (або незалежна, або як частка агульнага плана зместу афарыстычных адзінак) выступаць сродкам захоўвання ведаў аб акаляючым свеце і адлюстроўваць пэўныя, у тым ліку нацыянальна-культурна спецыфічныя фрагменты моўнай карціны свету. Акрамя гэтага, зместава моўныя афарызмы і як цэласныя знакі, і як фразавыя тэксты могуць звязвацца (паводле асобных слоўных кампанентаў) асацыяцыйнымі адносінамі як са зместам іншых моўных адзінак, так і з уяўленнямі, што не адлюстраваны ў мове, на падставе чаго ў структуры плана зместу моўных афарызмаў утвараецца т.зв. “фонавая семантыка” (“афарыстычны фон”), якая разам з лексічным фонам і фразеалагічным фонам утварае нацыянальна-культурную семантыку мовы і ўваходзіць у нацыянальную карціну

свету. Фонавая (нацыянальна-культурная) семантыка моўных афарызмаў з’яўляецца аб’ектам лінгвакультуралагічнага вывучэння мовы.

На сённяшні дзень распрацавана канцэпцыя вызначэння і апісання нацыянальна-культурнай семантыкі моўных афарызмаў беларускай мовы пры яе вывучэнні як замежнай і як няроднай (другой ва ўмовах білінгвізму) [17, с. 33–62]. Асноўныя палажэнні дадзенай канцэпцыі рэалізаваны на практыцы ў вучэбным даведніку моўных афарызмаў “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік” (1997) [18].

Трэба таксама адзначыць, што кагнітыўная і кумуляцыйная функцыі моўных афарызмаў часта аб’ядноўваюцца даследчыкамі ў межах агульнай функцыі – пазнавальнай. Такі падыход характэрны для навукова-філасофскага аспекту вывучэння афарызма [19]. Ва ўласна лінгвістычным разуменні пазнавальная функцыя ў дачыненні да афарызмаў з’яўляецца факультатываўнай (гл. ніжэй).

Усе астатнія базавыя і прыватныя функцыі мовы маюць у дачыненні да моўных афарызмаў **факультатывны характар** (г.зн. уласцівы пэўным групам адзінак або абмежаваны пэўнымі ўмовамі ў сваёй рэалізацыі).

Эматыўная (эмацыянальная) **функцыя** ўласціва моўным афарызмам у залежнасці ад адпаведнай інтэнцыі моўніка, эмацыйнай танальнасці кантэксту, напр.: *Ну, што ж? Слязамі бядзе не паможаш, а справу рабіць трэба. Жыццё ўсё наперадзе, хлопцы! (Я. Колас “На ростанях”)* (нейтральнае выкарыстанне); *Загаласіла і Паўлюкова жонка Гануля – блізка прыма-ла чужое гора. – Слязьмі гору не паможаш! – прыкрыкнуў на жанчын Паўлюк (А. Варановіч “Паўлюк з Жалезнікаў”)* (эмацыянальнае выкарыстанне) і да т.п.

Метамоўная функцыя рэалізуецца ў выпадках, калі з дапамогай моўнага афарызма тлумачаць або каментуюць змест раней выказанай думкі, напр.: *Які важны досвед вы вынеслі са сваіх камандзіровак у далёкае замежжа? З таго ж Алжыра, дзе будавалі электрастанцыі і абучалі персанал. Ці гэта толькі вопыт душы: “Добра працаваць дома... “. Інакш кажучы, сакраментальнае “Добра там, дзе нас няма” (“Звязда”)* і да т.п.

Фатычная (кантактаўсталёўная) **функцыя** ўласціва моўным афарызмам з семантыкай трызмаў [3, с. 75], якія ў прамым сэнсе не змяшчаюць ніякай карыснай інфармацыі, ужываюцца для падтрымання ці ўсталявання міжасабовага кантакту. Трэба адзначыць, што ў фатычнай функцыі могуць ужывацца моўныя афарызмы розных семантычных тыпаў (у якасці “прыгаворкі” ці ў іншых ролях), напр.: *Вяльможны наш пане дзядзічны, вочка і дабрадзею! Добра кажэ прыгаворка: госць у дом, бог у дом; а ты ж наш дарагі госць, як яснае солнышка (В. Дунін-Марцінкевіч “Сялянка”)* і да т.п.

Валюнтатываўная (рэгуляцыйная) **функцыя** выконваецца найперш моўнымі афарызмамі з дыдактычным зместам, аднак з’яўляецца спецыялізаванай для

афарыстычных адзінак з дырэктыўнай семантыкай, сінтаксічна арганізаваных з дапамогай імператываўных форм і канструкцый, напр.: *Мама вучыла: “Не чапай чужога – і не бойся нікога”. А бацька: “Пазычай – а пра сваё дбай” (В. Рагаўцоў “Імгненні”); Яднама-ся навокал супольнага клічу, бо толькі ў еднасці сіла. Кіньма сваркі і звадкі, ад каторых церпіць увесь край. Падумайма разам ды шчыра аб долі гэтага Краю (“ЛіМ”, 23.11.1990)* і да т.п.

Пазнавальная функцыя ўласціва ўсім моўным афарызмам, акрамя тых, што паводле зместу адносяцца да трызмаў [3, с. 75], аднак рэалізуецца ў маўленні ў выпадках, калі моўныя афарызмы выкарыстоўваюцца непасрэдна ў якасці павучання, парады, сродку трансляцыі ведаў, калектыўнага вопыту (што часта маркіруецца адпаведнымі слоўнымі формуламі на-штальт як *усім вядома, здаўна вядома, народ кажэ, народная мудрасць вучыць, прыказка раіць* і да т.п.), напр.: *– Позна, перарос. Час мне ўжо дваццаць шосты гадоў горне, а за спінаю і людскіх трох класаў не наскрабеш... – горасна ўздыхнуў Шлык. – А ты чуў, што народная мудрасць кажэ? “Век жыў, век вучыся” (І. Дуброўскі “Жывая слава”)* і да т.п.

Аксіялагічная функцыя (функцыя ацэнкі) рэалізуецца, па-першае, у межах моўных афарызмаў як фразавых тэкстаў, у якіх ужываецца ацэначная лексіка (напр.: *Каму міла, а каму гніла; Лепш позна, чым ніколі; Усё мілагучна для слыху майго: і звонкае “дзе” і густое “чаго” (П. Панчанка), а па-другое, праз адлюстраванне сацыяльных, маральных, культурных каштоўнасцей у тых моўных афарызмах, што паводле свайго зместу з’яўляюцца часткай аксіялагічнай карціны свету, напр.: Сярод маскоўскага люду прыбывае беларусаў не толькі з нараджэння, але і з выбару, пераканання. Апошнім часам я ўсё больш схіляюся да думкі, што беларусамі сёння не нараджаюцца, імі становяцца. Вяртанне на Бацькаўшчыну? Дык я не разлучаўся з Ёю – скрозь Яна са мною, як і цяпер, пры нашай гутарцы. Хоць не раз і загадаецца Багушэвічавя “Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі”... (“ЛіМ”, 10.01.1992)* і да т.п.

Трэба адзначыць, што функцыі ацэнкі пазбаўлены многія моўныя афарызмы (у тым ліку прыказкі), у якіх рэчаіснасць ніяк не ацэньваецца з сацыяльнага, маральнага, культурнага пункту погляду (аксіялагічна нейтральныя афарыстычныя адзінкі), напр.: *Ад жыгучкі трымай далей ручкі; Ліхтаром пучшы не асвеціш; Хваробы лечыць і атрутамі (М. Багдановіч)* і да т.п. У гэтай сувязі памылкова лічыць, што кожны моўны афарызм (найперш, прыказкавы) абавязкова павінен адлюстроўваць тую ці іншую нацыянальную каштоўнасць у моўнай карціне свету.

Рэфэрэнцыяльная функцыя ўласціва моўным афарызмам, якія заўсёды ўжываюцца ў маўленні ў дачыненні да канкрэтных асоб, прадметаў, якасцей, з’яў, дзеянняў і г.д. Такого кшталту адзінкі (рэферэнцныя) утвараюць асобны семантычны клас моўных афарызмаў. Так, прыказка *З паршывай (шалудзівай)*

авечкі хоць шэрсці (воўны, поўсці) клок (касмык, касмыль) мае абагульнена-ўніверсальнае агульнае значэнне “Калі нельга атрымаць ад каго-н. многае, то рады ўзяць хоць што-н. нязначнае”, пры гэтым “гаворыцца пра каго-н. (з непашанай)” [12, с. 277], г.зн. не выкарыстоўваецца ў маўленні як нерэфэрэнтнае, заўсёды суадносіцца моўнікам з тым, каго ён называе *паршывай (шалудзівай) авечкай і/або з тым, што ён вызначае як шэрсці (воўны, поўсці) клок (касмык, касмыль)*. Рэфэрэнцыяльная функцыя спарадычна рэалізоўваецца пры ўжыванні моўных афарызмаў у факталагічным сэнсе, калі рэфэрэнцыяльнае значэнне з’яўляецца прыватным праяўленнем іх абагульнена-ўніверсальнага зместу, напр.: *Тут падляцеў і другі верабей. Усчалася бойка. Карыстаючыся зручным момантам, трэці верабей-разбойнік імгненна ўхапіў пірог і паляцеў, а два першыя ўсё працягвалі біцца. – Так і сярод людзей бывае: калі двое б’юцца, трэціму карысьць*, – сказала Вера Ягораўна (Л. Прокша “Пакуль жывеш на свеце”) і да т.п. Набышчэ моўнымі афарызмамі рэфэрэнцыяльнага значэння можа суправаджацца або быць выкліканым іх трансфармацыяй у маўленні (разавым перафразаваннем або ўжываннем у парадыгматычнай форме), напр.: [Раман:] *Нашаму брату каб шыя, а хамут знойдзеца* (П. Васілеўскі “Год дзевяцьсот сямнаццаты”) ← Абы (Была б) шыя, а хамут знойдзеца (разавая трансфармацыя); [Павел:] *Пачастуй, дзед, самасадам*. [Кузнечык:] *Калі ты добры курэц, братка-беларус, то насі люльку і тытунец* (А. Дзялендзік, “Грэшная любоў”) ← Калі курэц, то насі люльку і тытунец (парадыгматычная форма – канкрэтызацыя ў спалучэнні з пранамінальнай устаўкай) і да т.п.

Паэтычная (эстэтычная) функцыя рэалізуецца, па-першае, тымі моўнымі афарызмамі, якія маюць выразную (мастацка апрацаваную) форму, па-другое, пры ўжыванні любых устойлівых афарыстычных адзінак у маўленні з мэтай упрыгожыць яго, надаць яму больш выразнасці, па-трэцяе, пры выкарыстанні моўнага афарызма ў маўленні дзеля самога выкарыстання (пры ўзнаўленні не як устойлівай фразы, а як фразавага тэксту – фальклорнага паходжання, калі гэта прыказка, або літаратурнага паходжання, калі гэта крылаты афарызм), і па-чацвёртае, пры ўжыванні ўстойлівых афарыстычных адзінак у пэўных мастацкіх мэтах (у мове мастацкіх і публіцыстычных твораў). Названыя праяўленні паэтычнай функцыі пры ўжыванні моўных афарызмаў могуць камбінавацца (у розных спалучэннях), напр.: *Гогель займаўся яшчэ “літаратурай” і неўзабаве пасля паўстання выпусціў у Вільні кніжку “Іасафат Агрызка і Пецяўбургскі рэвалюцыйны жонд у справе апошняга мяцяжу”, у якой паклёпнічаў на слаўных барацьбітоў за волю, у тым ліку на Кастуся Каліноўскага і яго старэйшага брата Віктара. Пра вольгарны характар яго кніжкі досыць красамоўна сведчыць эпіграф да яе: “Як воўка ні кармі, усё ў лес глядзіць” (меўся на ўвазе польскі народ) (Г. Кісялёў “Вялікі сын беларускага народа Кастусь*

Каліноўскі”) і да т.п. Пры ўжыванні моўных афарызмаў у паэтычнай (эстэтычнай) функцыі яны часта перафразоўваюцца, у тым ліку і з уласна эстэтычнымі мэтамі (для “паляпшэння” формы, павелічэння яе выразнасці, а таксама дзеля моўнай гульні і інш.). Усе парадыйныя ці жартаўлівыя перафразаванні прыказак і крылатых выразаў (адпаведна, “антыпрыказкі” [3, с. 117–125], і “антыцытаты” [3, с. 125–134]) з’яўляюцца непасрэдным вынікам рэалізацыі паэтычнай (эстэтычнай) функцыі мовы ў дачыненні да ўстойлівых афарыстычных адзінак.

Рытуальная (магічная) функцыя ўласціва звычайна тым моўным афарызмам, якія паходзяць з народных прымхаў, хоць разова выконваць яе могуць, дзякуючы інтэнцыі моўніка або пэўным маўленчым сітуацыям, таксама ўстойлівыя афарыстычныя адзінкі і іншыя разнавіднасці – найперш прыказкі, унутраная форма якіх часта адлюстроўвае міфалагічную карціну свету, напр.: *Чуў, як Маркава бабця гаворыць? Ніколі не скажа “вадзянік”, а заўсёды “зялёны” або “мокры падол”, бо ў таго, хоць ён чалавекам прыкінься, заўсёды з падолу капае. І не “чорт”, а “рагаты”, і не “воўк”, а “шэры пан”. І калі сабакі зімой небяспечныя бываюць, то “паны, што на саломе спяць і зубамі ішчуцца”. – Гэта чаго? Чаму гэта? – Забабонная. Верыць, што “пра воўка размова, а воўк у хатку”*. А колькі так усе людзі баяліся. Вось і назвалі звера, “той, хто мёд ведае”, мядзведзь (У. Караткевіч “Былі ў мяне мядзведзі”); *Маўчы, Цім! Не наша дзела аб гэтым гаманіць... Ты гамоніш, а ён шмыг – і тут. Ведаеш прыпавесць: ты з варот, а ён чэраз плот, аб воўку памоўка, а ён тут* (В. Дунін-Марцінкевіч “Сялянка”) і да т.п.

Аблігаторныя і факультатыўныя функцыі, якія моўныя афарызмы выконваюць у працэсе маўленча-мысленчай дзейнасці, звычайна шырока спалучаюцца адна з адной, дзякуючы чаму ўстойлівыя афарыстычныя адзінкі практычна не абмежаваны ў сваім выкарыстанні як сродак мыслення і маўлення. Так, у наступным прыкладзе пры ўжыванні прыказкі рэалізоўваецца ўсе пералічаныя функцыі, акрамя трох (эматыўнай, фатычнай і метамоўнай): [Пацяруха (уголас, марудна, як бы стараецца ўнікнуць у сэнс слоў)] *Не кажы “гоп”, не пагаварыўшы з жонкай... А што? У гэтым, калі хочаце, ёсць вялікі сэнс. Прыказка вучыць, што складаныя пытанні трэба ўзгадняць з нашай сучаснай жанчынай – перадавіком фабрычнай і саўгасна-калгаснай вытворчасці. І абноўлена прыказка якраз на пяцьдзесят працэнтаў! Пайду запішу, пакуль не забыўся (Н. Гілевіч “Не кажы «Гоп»...”)*.

Даследаванне паказала, што ўстойлівыя афарыстычныя адзінкі маюць спецыфічныя функцыі, якія размяжоўваюцца на **агульныя** з блізкімі тыпамі звышслоўных адзінак маўлення і мовы (уласцівыя як моўным афарызмам, так і іншым свабодным і ўстойлівым фразам, аднафразавым тэкстам) і **ўнікальныя** (уласцівыя толькі моўным афарызмам). Спецыфічныя агульныя функцыі моўных афарызмаў – гэта

тэкстаўтваральная, канцэптаўтваральная і інш. (уласцівы таксама фразеалагічным адзінкам, шырока ўжывальным цытатам неафарыстычнага зместу і г.д.).

Унікальныя функцыі афарыстычных адзінак – гэта **ўніверсалузуючая** і **стылевызначальная**, якія не рэалізуюцца прама і непасрэдна ніякімі іншымі ўстойлівымі адзінкамі (хоць і могуць праяўляцца, дзякуючы разнастайным камбінацыям лексічна-семантычных, граматычных, стылістычных сродкаў мовы). **Універсалузуючая функцыя** маніфестуе ў маўленні вызначальную прымету афарызма – універсальнае абагульненне рэчаіснасці, проціпастаўленае факталагічнаму абагульненню. Моўныя афарызмы прызначаны ўжывацца ў маўленні найперш для адлюстравання ўніверсальнага зместу, для ўніверсалузацыі рэчаіснасці ў межах паведамлення. Гэту функцыю не здольны выконваць ніводныя іншыя звышслоўныя адзінкі. **Стылеўтваральная функцыя** маніфестуе такую аблігаторную прымету моўных афарызмаў, як дыскурсіўная самастойнасць, здольнасць выкарыстоўвацца ў змесава і структурна аўтаномнай пазіцыі ў маўленні, што пры ўжыванні многіх афарызмаў запар абумоўлівае перарывісты, “ірваны” характар маўлення.

Ужыванне моўных афарызмаў можа ўтвараць такую стылістычна адметную форму маўлення, як **афарыстычны стыль**, калі афарыстычныя адзінкі мэтанакіравана і паслядоўна ўжываюцца ў тэксце як найбольш прадуктыўны семантычны, экспрэсіўны, тэкстаўтваральны сродак перадачы інфармацыі. Афарыстычны стыль засноўваецца не на выкарыстанні адзінкавых афарызмаў, а на змесавай універсалузацыі (**афарызацыі**) маўлення (цалкам або амаль цалкам), калі змест паведамлення перадаецца з дапамогай выключна (ці пераважна) афарыстычных адзінак (як устойлівых, так і свабодных) або калі яны адыгрываюць семантычна і стылістычна галоўную ролю ў маўленні (з’яўляюцца змесава і структурна цэнтральнымі рэплікамі моўніка). Яскравы прыклад афарыстычнага стылю – маўленне Навума, персанажа камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча “Сялянка” (1846), які амаль кожную сваю рэпліку пачынае або заканчвае прыказкай. Афарыстычны стыль трэба адрозніваць ад ужывання асобных прыказак ці крылатых выразаў у розных стылістычных функцыях.

Афарыстычны стыль рэалізуецца ў тэксце, які мае найвышэйшую ступень афарызацыі – насычанасці моўнымі афарызмамі (у афарызаваным тэксце), аднак не з’яўляецца прыметай афарыстычнага тэксту (які ствараецца толькі з адных афарызмаў). На матэрыяле беларускай мовы і іншых моў распрацавана канцэпцыя афарыстычнага стылю ў сувязі з вызначэннем паняццяў афарызацыі маўлення і афарыстычнага тэксту [20, с. 134–137]. Стылевызначальная функцыя моўных афарызмаў непасрэдна судносіцца з іх універсалузуючай функцыяй, выяўляе яе і абумоўлена ёй пры неадзінкавым ужыванні афарыстычных адзінак.

Індывідуалізацыя выкарыстання розных відаў моўных афарызмаў у розных формах, сэнсах, функцыях

пры рэалізацыі афарыстычнага стылю ўтварае яго індывідуальна-аўтарскую разнавіднасць – **афарыстычны ідыястыль**. Афарыстычны ідыястыль можа быць рэалізаваны як у мове асобнага твора (цыклу твораў), так і ў мове аднаго аўтара. Прыкладам выкарыстання афарыстычнага ідыястылю ў межах мовы асобнага твора з’яўляецца верш П. Панчанкі “Простыя ісціны” (1973): *Мы ўсе аматары амністый, // І натуранняў, і спагод. // Няма складаней простых ісцін, // Што «пройдзеш свет, але назад...». // Я свет няпраўдай не праходзіў, // Быў часам тлум у галаве – // То бузіна расце ў гародзе, То дзядзька ў Кіеве жыве. // Бог зберагае беражонных — // Сівая прымаўка бабуль, // А на ражон не лезь піжонам, // І не кажы ты «гон» пакуль... // І хоць не хочаш – заякочаш, // Калі, кума, ты падпіла. // Вышэй пуна, брат, не падскочыш, // Хоць з’еш вала – адна хвала. // І хай ты будзеш вельмі сыты // І на патэльні тук падскроб, // А ўсё-ткі і вала з’ясі ты // І нечакана скажаш «гон». // Так век жыві і век вучыся, // Не плюй у студню... Гэта так... // Як доктар, сам лепш палячыся // І на ўсе рукі будзь мастак. // Час нашы беды перамеліць, // Сыны цыбатыя растуць, // Яны і самі зразумеюць // Складаных ісцін прастату* (дзе тлустым шрыфтам вылучаны моўныя афарызмы і іх індывідуальна-аўтарскія перафразаванні).

На сённяшні дзень распрацавана канцэпцыя афарыстычнага ідыястылю і на яе падставе апісаны афарыстычны ідыястылі Максіма Багдановіча [3, с. 139–143; 21, с. 141–170], Якуба Коласа [3, с. 143–156; 21, с. 106–140], Максіма Гарэцкага [3, с. 156–166; 21, с. 95–105] і інш. Вывучэнне афарыстычных ідыястыляў не толькі спрыяе пашырэнню і сістэматызацыі ведаў аб рэалізацыі стылевызначальнай функцыі моўных афарызмаў у сучаснай беларускай мове, але і стварае неабходныя падставы для ўкладання афарыстычных слоўнікаў беларускіх пісьменнікаў.

Заклучэнне. Рэгулярна ўзнаўляльныя афарызмы выконваюць базавыя і вытворныя ад іх (прыватныя) функцыі мовы, якія ў адносінах да ўстойлівых афарыстычных адзінак рэалізуюцца як аблігаторныя функцыі (камунікатыўная, кагнітыўная, кумулятыўная) і як факультатыўныя (усе астатнія). У гэтым плане моўныя афарызмы з’яўляюцца тоеснымі (за выключэннем намінатыўнай функцыі) фразеалагічным і лексічным адзінкам. Прыватныя функцыі мовы могуць спецыфікавацца ў дачыненні да моўных афарызмаў (напрыклад, канатыўная функцыя рэалізуецца як аргументацыйная і г.д.).

Устойлівыя афарыстычныя адзінкі маюць спецыфічныя функцыі, якія размяжоўваюцца на агульныя з іншымі адзінкамі (уласцівыя як моўным афарызмам, так і іншым свабодным і ўстойлівым фразам, аднафразавым тэкстам) і ўнікальныя (уласцівыя толькі моўным афарызмам). Да ўнікальных функцый устойлівых афарыстычных адзінак адносяцца ўніверсалузуючая і стылевызначальная.

Універсализуючая функцыя маніфестуе такую ўласцівасць моўных афарызмаў, як адлюстраванне ўніверсальнага абагульнення рэчаіснасці ў проціпастаўленае факталагічнаму абагульненню. Стылевызначальная функцыя суадносіцца з універсализуючай, выяўляе яе і абумоўлена ёй пры неадзінкавым ужыванні ўстойлівых афарыстычных адзінак. Ужыванне моўных афарызмаў можа ўтвараць афарыстычны стыль, які прадугледжвае зместавую ўніверсализацыю (афарызаванасць) маўлення, калі змест паведамлення перадаецца з дапамогай пераважна ўстойлівых афарыстычных адзінак. Афарыстычны стыль рэалізуецца ў тэксце, які характарызуецца найвышэйшай ступенню афарызаванасці (у афарызаваным тэксце), аднак не з’яўляецца прыметай афарыстычнага тэксту (які ствараецца з адных афарызмаў). Індывідуалізацыя выкарыстання розных тыпаў моўных афарызмаў у розных формах, сэнсах, функцыях, камбінацыях пры рэалізацыі афарыстычнага стылю ўтварае яго індывідуальна-аўтарскую разнавіднасць – афарыстычны ідыястыль.

Праўленне функцый мае розную прадуктыўнасць у дачыненні да пэўных разнавіднасцей моўных афарызмаў. Можна меркаваць, што кожнай разнавіднасці ўстойлівых афарыстычных адзінак уласціва пэўнае мноства функцый, якое адрозніваецца паводле значнасці і актыўнасці рэалізацыі кожнай функцыі. Высветленне спецыфікі ў выкананні розных моўных функцый афарыстычнымі адзінкамі розных відаў з’яўляецца адной з перспектывных праблем лінгвістычнага вывучэння афарызма.

Даследаванне выканана ў межах НДР “Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)” Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў 2021–2025 гг. (дзяржаўная рэгістрацыя № 20211335).

Літаратура

1. Верещагин, Е.М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1990. – 246 с.
2. Иваноў, Я.Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: Брама, 2004. – 160 с.
3. Иваноў, Я.Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2017. – 208 с.
4. Пермяков, Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) / Г.Л. Пермяков. – М.: Наука, 1970. – 240 с.
5. Лепешаў, І.Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы, 2006. – 279 с.
6. Ашукин, Н.С. Крылатые слова: Литературные цитаты. Образные выражения / Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукина. – 4-е изд., доп. – М.: Худ. лит., 1987. – 527 с.
7. Берков, В.П. Русско-норвежский словарь крылатых слов / В.П. Берков. – М.: Рус. яз., 1980. – 175 с.
8. Берков, В.П. Большой словарь крылатых слов русского языка / В.П. Берков, В.М. Мокиенко, С.Г. Шулежкова. – М.: Русские словари; Астрель; АСТ, 2000. – 624 с.
9. Шулежкова, С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С.Г. Шулежкова. – М.: Азбуковник, 2002. – 288 с.
10. Мокиенко, В.М. Словарь крылатых выражений Пушкина / В.М. Мокиенко, К.П. Сидоренко. – СПб.: Изд-во СПбГУ; Фолио-Пресс, 1999. – 752 с.
11. Пермяков, Г.Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда / Г.Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору / сост.: Е.М. Мелетинский, С.Ю. Неклюдов. – М.: Наука, 1975. – С. 247–274.
12. Лепешаў, І.Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалэвіч. – Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы, 2011. – 695 с.
13. Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. – Ч. 1. 3 іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. / пад рэд. Я.Я. Иванова. – 136 с.
14. Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2006. – Ч. 2. 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / пад рэд. С.Ф. Ивановай. – 208 с.
15. Иваноў, Я.Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н.э. – XX ст.: тлумачальны слоўнік / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2011. – 164 с.
16. Слюсарева, Н.А. Функции языка / Н.А. Слюсарева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Совет. энцикл., 1990. – 685 с.
17. Иванова, С.Ф. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) / С.Ф. Иванова, Я.Я. Иваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск: Веды, 1998. – С. 33–62.
18. Иванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразы: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Иванова, Я. Я. Иваноў. – Мінск: БФС, 1997. – 262 с.
19. Сазбандян, Т.В. Афоризмы в бытии и познании человека / Т.В. Сазбандян. – М.: Прометей, 2009. – 139 с.
20. Иванов, Е.Е. Лингвистика афоризма / Е.Е. Иванов. – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2016. – 156 с.
21. Иваноў, Я.Я. Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма / Я.Я. Иваноў. – Магілёў: Брама, 2003. – 194 с.

Паступіў у рэдакцыю 07.05.2024